

Verlichte verhalen

De omgang met het verleden in de Nederlandse Verlichting

Eleá de la Porte

Amsterdam University Press

Dit onderzoek *Enlightenment and history. Changing views of the past in the Dutch Republic, 1715-1795* met projectnummer OND1348659 is gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).

Afbeelding omslag: *Verlichting*, Lambertus Antonius Claessens naar Jacques Kuyper, circa 1795

Ontwerp omslag: Margreet van de Burgt

Ontwerp binnenwerk: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 94 6372 008 3

E-ISBN 978 90 4855 615 1

DOI 10.5117/9789463720083

NUR 694

Creative Commons License CC BY NC ND (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0>)

© E.J. de la Porte / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2023

Some rights reserved. Without limiting the rights under copyright reserved above, any part of this book may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise).

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

Inhoudsopgave

Inleiding

Een verlichte eeuw	9
Verlichting en geschiedenis in Europa	13
De herwaardering van de Verlichting	13
Het verlichte verhaal: het zelfbeeld van Europa	17
Het concept van het verlichte verhaal	20
Varianten van vooruitgang	27
Verlichting en geschiedenis in Nederland	31
Het verlichte verhaal in de nationale context	31
Het verlichte verhaal in Nederlandse bronnen	35
Hoofdstukindeling	40
1. Vooruitgang en verval. De omgang met het verleden in de Nederlandse spectatoren	
Inleiding	43
Het idee van vooruitgang in de spectator	49
De ontstaansgeschiedenis van het genre	49
De vooruitgang van de menselijke geest in Europa	52
Het probleem van verval in de Nederlandse Republiek	56
De zedenverbastering in de Nederlandse Republiek	56
De oorzaken van verval	60
De klassieke geschiedenis als bron	63
Beschaafde Bataven	67
Twee nationale mythes	67
Het ontstaan en verdwijnen van de Bataafse mythe	68
Het concept van de Gouden Eeuw	72
Een nieuw perspectief	74
Historische rolmodellen: de verschuivende voorbeeldfunctie van het verleden	86
De praktijk van beschaven	87
De grenzen van morele exempla	89
Conclusie	97
2. Scepticisme en optimisme. De prijsvragen over geschiedenis van Teylers Tweede Genootschap	
Inleiding	99
De praktijk van prijsvragen	105

De doelstellingen van Teylers	105
De prijsvragen over geschiedenis	108
De waarde van historische kennis	113
De groeiende status van geschiedenis	113
Een handleiding voor historisch onderzoek	117
Scepticisme en religie	122
De betrouwbaarheid van Herodotus	124
De vooruitgang van de geschiedschrijving	128
Verlichting en verleden	136
De vooruitgang van de samenleving	136
Geschiedenis en religie	147
Conclusie	150
3. Bijbel en beschaving. De geschiedenis van Europa in Nederlandse wereldgeschiedenissen	
Inleiding	153
Een verlichte wereld	158
Tijd en ruimte in vroege wereldgeschiedenissen	158
Nieuwe vragen en inzichten	161
De blijvende autoriteit van de Bijbel	166
Eruditie en deugd: de <i>Algemene Geschiedenissen</i> (1721-1728) van Geerloff Suikers en Isaak Verburg	167
De eerste Nederlandstalige wereldgeschiedenis	167
Bijbels verleden en de geschiedenis van Europa	176
Voorbestemde vooruitgang: <i>Historie der Waereld</i> (1780-1788) van Johannes Martinet	181
De geschiedenis van Europese vooruitgang	181
Het conflict tussen Bijbel en beschaving	189
Universele vooruitgang: <i>De Mensch</i> (1802-1807) van Martinus Stuart	197
De beschaving van mens en samenleving	197
De oorsprong van de mens	203
Conclusie	210
4. Klassieken en modernen. De receptie van verlichte geschiedschrijving in Nederlandse recensietijdschriften	
Inleiding	213
De klassieke geschiedschrijvers van het moderne Europa	217
Wisselende reputaties	227
Het belang van taal	227
De receptie van Voltaire	230

De receptie van David Hume	234
De receptie van William Robertson	239
De receptie van Edward Gibbon	246
Conclusie	251
Conclusie	255
Vooruitgang en verval	256
Europa en Nederland	263
Verlichte verhalen in Nederland	267
Dankwoord	271
Bronnen	273
Archiefstukken: <i>Teylers Stichting Archief (TSA)</i>	273
Gedrukte werken	274
Literatuur	277
Illustratieverantwoording	289
Register	291

Inleiding

Een verlichte eeuw

Laurens Pieter van de Spiegel was minder te spreken over de achttiende eeuw dan veel van zijn tijdgenoten. In november 1795 schreef hij een kritisch essay, getiteld 'Gedagten over de Verligting'. Hij zat toen al tien maanden gevangen op kasteel Woerden. De voormalige raadspensionaris van Holland was vastgezet door de Bataafse revolutionairen die in januari de Bataafse Republiek hadden uitgeroepen. De tijd verstreek langzaam. Van de Spiegel vulde zijn dagen met lezen en schrijven. In november reageerde hij op de toen bekende stelling dat achttiende-eeuws Europa in een 'verlichte' eeuw was aanbeland. Hij toetste deze bewering door de prestaties van het 'verlichte' heden te vergelijken met prestaties uit voorgaande eeuwen in Europa. Ten opzichte van de middeleeuwse periode had het moderne Europa zeker vooruitgang geboekt, vond Van de Spiegel. De middeleeuwen waren slechts 'Eeuwen van woestheid, waarin Europa, sedert de slooping van het Westersch Ryk, door de overstromingen der Barbaarsche volken gedompeld [was] geweest'.¹ Het moderne Europa kon de vergelijking met de klassieke periode echter minder goed doorstaan. De Griekse en Romeinse samenlevingen waren beschaafder geweest in de kunsten, wetenschap en filosofie. Bondig concludeerde Van de Spiegel 'dat wy in de meeste zaaken nog kinderen zyn in vergelyking van de Ouden, en dat wy maar even beginnen te spellen 't gene zy leezen konden'.²

Een paar jaar later was de doopsgezinde predikant Jan Brouwer optimistischer gestemd over de achttiende eeuw. Hij reageerde op een prijsvraag die de leden van Teylers Tweede Genootschap in 1800 hadden uitgeschreven: was achttiende-eeuws Europa 'verlicht' ten opzichte van de zeventiende eeuw? Brouwer was teleurgesteld dat hij in zijn antwoord geen vergelijking mocht maken met de middeleeuwen. Dan had hij met gemak kunnen aantonen dat het moderne Europa in een verlichte eeuw was aanbeland. Toch betoogde Brouwer dat de samenleving in achttiende-eeuws Europa 'verlichter' was dan in de zeventiende eeuw. Terwijl in de zeventiende eeuw mannen zoals Newton en Descartes de zaadjes plantten voor beschaving en bloei, plukten de Europese samenlevingen in de achttiende eeuw daarvan de vruchten. Dankzij een internationaal handelsnetwerk en landelijke leesgenootschappen verspreidde de zeventiende-eeuwse kennis zich door meerdere bevolkingslagen.

1 L.P. van de Spiegel, 'Gedagten over de Verligting' in: G.W. Vreede ed., *Mr. Laurens Pieter van de Spiegel en zijne tijdgenooten: (1737-1800). Deel IV* (Middelburg 1877) 483-527, aldaar 490. Van de Spiegel zat gevangen van 29 januari 1795 tot 20 december 1798.

2 Ibidem.

De Europese samenleving was in de achttiende eeuw daardoor op allerlei terreinen verbeterd, van de kunsten tot de wetenschappen.³

Van de Spiegel en Brouwer zagen rond 1800 verschillende werelden. Binnen de muren van de gevangenis kon Van de Spiegel weinig met de stelling dat de mensheid in de achttiende eeuw wijzer en beter was geworden. Voor hem overtroffen de Griekse en Romeinse beschavingen nog steeds de moderne handelssamenlevingen in Europa, vooral in cultureel opzicht. Buiten de muren van de gevangenis schreef Brouwer een optimistische tekst over Europese vooruitgang. Europa was nog niet vrij van politieke en religieuze strijd, maar in historisch perspectief was achttiende-eeuws Europa een unieke en vergevorderde beschaving.

De mannen verschilden in hun waardering voor de achttiende eeuw, maar er is één opvallende overeenkomst: beiden beschouwden de Verlichting als een historisch proces. Volgens Van de Spiegel en Brouwer had ‘Verlichting’ de geschiedenis van Europa gevormd, van de Griekse en Romeinse beschavingen tot de moderne handels-samenlevingen. Dat proces van Verlichting werkte nog door in het heden en schiep verwachtingen voor de toekomst. De auteurs begonnen allebei met dezelfde vraag: is het achttiende-eeuwse Europa verlicht? Vervolgens beantwoordden zij die vraag door te kijken naar het verleden. Van de Spiegel koos de door hem zo bewonderde Grieken en Romeinen als historische maatstaf. De moderne Europeanen waren beschaafder dan de middeleeuwse ‘barbaren’, maar van hun Griekse en Romeinse voorgangers konden ze nog veel leren. Brouwer gebruikte de zeventiende eeuw als referentiepunt. Hier en daar lieten de zeden nog te wensen over, maar op de meeste vlakken had het achttiende-eeuwse Europa vooruitgang geboekt ten opzichte van de zeventiende eeuw.

De vragen die Brouwer en Van de Spiegel trachtten te beantwoorden rond 1800 hielden François-Marie Arouet de Voltaire en andere geschiedschrijvers in de buurlanden ook al decennialang bezig. In hoeverre benaderden of overtroffen de Europese samenlevingen nu eigenlijk de prestaties van de Grieken en de Romeinen? Hoe had het achttiende-eeuwse Europa – verbonden door politieke verdragen, een internationaal handelsnetwerk en een gedeelde cultuur – zijn verlichte staat bereikt? Hoe kon inzicht in deze historische ontwikkeling helpen in het behouden en verder uitbouwen van het beschaafde en verlichte heden? Vanuit het besef dat

3 Jan Brouwer, ‘Verhandeling aangaande het kenmerkende der achttiende eeuw ten aanzien van verlichting en zedelykheid in vergelyking der naastvoorgaande’ in: *Verhandelingen, uitgegeven door Teylers Tweede Genootschap. Veertiende stuk* (Haarlem 1805) passim. Zie ook: Jan Dirk Snel, ‘Geloof en rede, godsdienst en wetenschap horen bij elkaar: de Nederlandse Verlichting’ *Historisch Nieuwsblad* 14 (2005) 8-15. Brouwer vond onder meer de oprichting van de *Maatschappij tot Redding van Drenkelingen* in 1767 een bijzondere achttiende-eeuwse Nederlandse prestatie. Brouwer, ‘Verhandeling’, 165-171. Van de Spiegel noemde de *Maatschappij tot Redding van Drenkelingen* ook in zijn verhandeling: Van de Spiegel, ‘Gedagten over de Verligting’, 511. Zie daarvoor eveneens: J.F. Martinet, *Historie der Waereld. Achtste deel* (Amsterdam 1787) 487.

ze in een verlichte eeuw leefden, schreven deze historici een geschiedenis van Europese vooruitgang.

Onlangs heeft een aantal historici deze geschiedvisie getypeerd als een ‘verlicht verhaal’, een historisch narratief waarmee tijdgenoten het verlichte heden verklaarden.⁴ Deze geschiedenis van Europese vooruitgang begon in de oudheid met de Griekse en Romeinse samenlevingen. De klassieke periode werd gekenmerkt door indrukwekkende culturele en politieke prestaties, maar ook door oorlogszucht, weelde en uiteindelijk verval. Met de ineenstorting van het West-Romeinse Keizerrijk begon de middeleeuwse periode. Deze periode werd gekenmerkt door barbarij en religieus fanatisme. Door een samenspel van factoren – de kruistochten, de groeiende zeevaart en handel, de wederopbloei van kennis in de renaissance, de uitvinding van de boekdrukkunst – bereikte Europa een hoger beschavingsniveau. In de zestiende en zeventiende eeuw waren de Europese staten nog verwickeld in een bittere politieke en religieuze strijd, maar in de achttiende eeuw was de rust teruggekeerd. Na de Vrede van Utrecht vonden de Europese staten een machtsbalans. Ze vormden een statensysteem dat zowel was verbonden door politieke verdragen, als door internationale handel en overeenkomstige gebruiken.⁵

Deze verlichte geschiedenis vond veel weerklank in Europa. Een aanzienlijk aantal geschiedwerken ging in vorm en inhoud op elkaar lijken. De werken stelden de samenleving centraal, onderscheidde causale verbanden in het verleden en hadden dezelfde thematische indeling. De auteurs bespraken de kunsten, de natuur- en menswetenschappen, de handel en navigatie, de staat en de wetten, en de zeden, gewoonten en religie.⁶ Tijdgenoten meenden dat deze verlichte geschiedenis het best werd geschreven door Voltaire, David Hume, William Robertson en Edward Gibbon. De vier auteurs prezen ook onderling elkaars geschiedwerken.⁷

Zelfs de kritische Van de Spiegel was vol lof over de verlichte geschiedschrijving. De historische kennis in achttiende-eeuws Europa overtrof volgens hem de klassieke tegenhanger in alle opzichten.⁸ De Griekse en Romeinse geschiedschrijvers beschreven slechts individuele daden van ‘grote mannen’. Hun geschiedenissen vertoonden weinig meer dan een oneindige cirkel van oorlogen, veldslagen en veroveringen. Van de Spiegel twijfelde niet aan de relevantie van een chronologisch overzicht van politiek-militaire gebeurtenissen, maar het ware nut van geschiedenis lag besloten

4 J.G.A. Pocock, *Barbarism and religion, volume two. Narratives of civil government* (Cambridge 1999) passim; Karen O’Brien, *Narratives of Enlightenment. Cosmopolitan history from Voltaire to Gibbon* (Cambridge 1997) passim; Dan Edelstein, *The Enlightenment. A genealogy* (Chicago en Londen 2010) passim.

5 Ibidem.

6 Michael C. Carhart en John Robertson, ‘The Enlightenment of J. G. A. Pocock’ *Storia della Storiografia* 39 (2001) 123-151, aldaar 132-134.

7 Zie hoofdstuk vier van dit boek.

8 Van de Spiegel, ‘Gedagten over de Verligting’, 493.

in haar verklarende kracht. De historicus moest in het verleden oorzaak en gevolg achterhalen en daarbij de samenleving in al haar facetten bestuderen. Wat hebben we aan feiten over Alexander de Grote en zijn overwinning op Perzië, stelde Van de Spiegel, als we ‘de raderen en dryfveeren [niet kennen], waardoor zulke groote gebeurtenissen zyn voortgebracht; (...) den invloed, welken de Godsdienst, de Wetten, de Zeden, het verkeer der Natien op haaren innerlyken en uiterlyken toestand gehadt hebben, en op deeze wyze de uitwerksels leeren zien in de oorzaaken die ze voortgebracht hebben’?⁹

Het verlichte verhaal trad al snel buiten de grenzen van de verlichte geschiedschrijving. Het keerde terug in allerlei soorten teksten, van prijsvragen tot recensies in tijdschriften. Naast historici bestudeerden ook etnografen, theologen en natuurhistorici het klassieke verleden en eigentijdse ‘primitieve’ samenlevingen om te begrijpen hoe Europa zijn verlichte beschaafdheid had bereikt. De verhouding tot de klassieken was in het verlichte verhaal ambivalent. Enerzijds waren de moderne Europese handelssamenlevingen duidelijk verder gevorderd dan de Griekse en Romeinse beschavingen. Anderzijds vreesden de Europeanen dat hen in de toekomst hetzelfde lot ten deel zou vallen als de Griekse en Romeinse beschavingen: verval en ondergang.¹⁰

De afgelopen decennia hebben historici het verlichte verhaal bestudeerd voor achttiende-eeuws Frankrijk, Schotland, Engeland en Duitsland. Dit boek gaat over het verlichte verhaal in Nederland. Hoewel het verlichte verhaal opdook in allerlei Europese landen, kreeg het in elke nationale context een eigen vorm.¹¹ In Nederland kwam het verlichte verhaal terecht in een zeer bijzondere intellectuele context. Ten eerste bleef in Nederland de verhouding tot de klassieken gedurende de hele achttiende eeuw actueel, onder meer vanwege de republikeinse regeringsvorm. Nederland was een uitzondering in een verder haast volledig monarchaal Europa en veel Nederlandse schrijvers in de achttiende eeuw keken naar het verleden voor klassiek-republikeinse rolmodellen. Ook bleef de traditie van humanistische geschiedschrijving belangrijk en er ontwikkelde zich geen volwaardige tak van Nederlandse verlichte geschiedschrijving. Ten tweede schreven Nederlandse auteurs het verlichte verhaal in een intellectueel debat dat werd gedomineerd door het probleem van nationaal verval. Hoewel in de Europese geschiedenis de voortgaande processen van beschaving en Verlichting duidelijk zichtbaar waren, konden tijdgenoten in nationaal historisch perspectief dat verlichte verhaal maar

9 Ibidem. Dat de kwalitatief hoogstaande geschiedschrijving in achttiende-eeuws Europa Van de Spiegel vooral leerde dat het werelddeel minder verlicht was dan de klassieken, deed niets af aan de waarde van de geschiedswerken zelf. Ook geciteerd in: Wyger R.E. Velema, ‘Introduction: the Enlightenment and the past. Old controversies and new perspectives’ *De Achttiende Eeuw* 46 (2014) 7-26, aldaar 11.

10 Carhart en Robertson, ‘The Enlightenments of J. G. A. Pocock’, 132-139.

11 O’Brien, *Narratives of Enlightenment*, 12-20.

moeilijk volhouden. In de schaduw van de Gouden Eeuw verloren veel van de zogenaamd ‘verlichte’ prestaties in achttiende-eeuws Nederland hun glans. Tot slot worstelden de intellectuelen in Nederland met de spanning tussen het verlichte verhaal en de autoriteit van de Bijbel. Terwijl Gibbon en Voltaire de Bijbel expliciet bekritiseerden in hun geschiedwerken, kozen veel Nederlandse auteurs voor het pad van verzoening. Zo schreven auteurs in achttiende-eeuws Nederland hun eigen varianten van het verlichte verhaal.

Verlichting en geschiedenis in Europa

De herwaardering van de Verlichting

Het historisch denken van de Verlichting heeft decennialang een slechte reputatie gehad. In de eerste helft van de twintigste eeuw domineerde de visie van de ideeënhistoricus en geschiedfilosoof R.G. Collingwood. Hij schreef in 1935 dat ‘[t]he historical outlook of the Enlightenment was not genuinely historical’.¹² In de eeuw van de ratio ontbrak het volgens hem nog aan historische sensitiviteit bij geschiedschrijvers. Zij hadden geen respect voor de autonomie van het verleden, maar schreven zelfvoldane verhalen over de eigen tijd. De verlichte geschiedschrijvers beoordeelden elk tijdvak naar de ‘verlichte’ maatstaven. Ze hadden nog geen bronkritiek, geen academische distantie en geen historisch inlevingsvermogen. Pas in de romantiek zouden geschiedschrijvers gaan begrijpen dat het verleden naar zijn eigen maatstaven moest worden beoordeeld. Collingwood en anderen na hem beschouwden de verlichte geschiedschrijvers, kortom, als onvolgroeide voorgangers van de hedendaagse, professionele historici.¹³

Collingwoods uitspraken over de ahistorische achttiende eeuw worden tegenwoordig nauwelijks meer onderschreven door historici. Collingwoods tijdgenoot Ernst Cassirer schreef in 1932 al dat ‘[t]he common opinion that the eighteenth century was an “unhistorical” century, is not and cannot be historically justified’.¹⁴ Het was echter

12 Geciteerd in: Sophie Bourgault en Robert Sparling eds., *Companion to Enlightenment historiography* (Leiden en Boston 2013) 1.

13 Bourgault en Sparling, *Companion*, 1-3; B.A. Haddock, *An introduction to historical thought* (London 1980) 90-105; Marita Mathijssen, *Historiezucht. De obsessie met het verleden in de negentiende eeuw* (Nijmegen 2013) 83-127; P.B.M. Blaas, ‘Romantiek en historisch besef. Haar betekenis voor de geschiedbeoefening’ in: Idem, *Anachronisme en historisch besef. Momenten uit de ontwikkeling van het Europees historisch bewustzijn* (Den Haag en Rotterdam 1988) 49-59; P.B.M. Blaas, ‘Het romantische verhaal. Over de vormgeving van het vaderland’ in: Jo Tollebeek, Tom Verschaffel en Leo H.M. Wessels eds., *De palimpsest. Geschiedschrijving in de Nederlanden, 1500-2000* (Hilversum 2002) 143-157.

14 Geciteerd in: Bourgault en Sparling eds., *Companion*, 1.